

Türkmen etnogeneziniň taryhyna ýüzlenip

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Türkmen etnogeneziniň taryhyna ýüzlenip

TÜRKMEN ETNOGENEZINIŇ TARYHNA YÜZLENIP

Her bir bilesigileji adam öz öten-geçenleri barada köpräk zat bilmegi isleýär. Olar onuň aňyrsyna şahsy buýsanjy. Edil şonuň ýaly-da, her bir halk öz gelip çykyşy, taryhy kökleri bilwngyzyklanýar. Şol kökler halkyň ahlak we medeni özeni, watançylygyň gözbaşy.

Halklaryň gelip çykyşynyň (etnogenez) problemalary juda çylşyrymly. Döwürleriň jümmüşine näçe çuňňur aralaşdygyňça halklaryň taryhy ykbalaryny yzarmak kynalýar, ynamly maglumatlar azalýar, bilkastlaýyn bolmadyk we göre-bile ýoýulmalar köpelýär.

Türkmenleriň gelip çykyşy umumy alamatlarda XX asyryň birinji çärýegi mundan ozal aýdyňlaşdyrylypdy. Görnükli gündogarşynas, akademik W.W.Bartold "Türkmen halkynyň taryhynyň ocerki" diýen işinde türkmeni öwrenişiniň binýadyny goýupdy. Ol türkmenleriň bagtynyň iki gezek getirendigini belläpdi. Olaryň hakyky ýazylyp bellenen taryhy Orta Aziýanyň ähli türki dilli halklarynyň arasynda iñ dowamlysydyr. Biz mongollardan öñki eýýamdaky türkmen uruglarynyň atlaryny bilyaris, bu goňşy halklarda ýokdur. Hywa hany we taryhcysy Abulgazynyň 1660-njy ýylda ýazan "Türkmenleriň nesil şejeresi" diýen işi hem deňsiz-taýsyzdır.

Gadymy taryhcylar türkler gelmezden ozal Orta Aziýanyň günbatar böleginde baktriýleriň, sogdularyň, margianlaryň, horezmlileriň, parfýanlaryň, massagetleriň, dahlaryň, parnlaryň, gırkanlaryň ýaşandyklaryna şaýatlyk edipdirler. Bular diňe has iri taýpalar we halkyétlerdir. Saklar diýen at bilen belli bolan maldarçylyk bilen meşgullanan taýpalaryň

biziň eramyzdan öñki ikinji asyrsa giň gerimde süýşmekleriniň Margianada yz goýan bolmagy mümkindir.

Käbir gadymy awtorlar massagetleri margianlaryň arasynda atlandyrýarlar. Ähtimal, massagetler diňe Zakaspiń däl, eýsem gündogara uzaýan Garagumy-da eýelän bolsalar gerek.

Ähli sanalyp geçilen halklar eýrandilli bolupdyrlae we b.e.öñii birinji müňýyllagyň başynda eýýäm bu ýerde ýaşapdyrlar. Türkmen halkynyň gözbaşlarynyň biri bolan ýerli gatlak, ynha, şeýledir. Emma häzir ylymda gadymy eýrandilli hindî-ýewropa ilateynyň ýüze çykmazyň öñ ýanyndaky maglumatlar bar. Orta Aziýanyn we Eýranyň arheologiyasynyň XX asyrdaky ösüşine gysgaça syn bereliň.

1904-nji ýylда amerikan ekspedisiýasynyň Änewde geçiren gazuw agtaryş işleriniň netijeleri çap edilýär. Irki mis-daş asyryndan bürünç asyrynyň aýagyna čenli, soňra irki demir asyrynda gadymy ekerançylaryň jemgyyetiniň ösüsiniň gidişi anyklanýar. Şondan bări gadymy döwrüň arheologik klassifikasiýasynyň özeninde amerikalylaryň bellän "Änew medeniýetleri" ýatyp, Änewdäki iki baýyr bolsa bütindünýä meşhurlygyny gazanýar. Ýuwaş-ýuwaşdan Änewds medeni gatlaklaryň üç ýarym müň ýylyň dowamynda ýygnanandygy mälim bolýar. Iň ýokary ösüsüň biziň eramyzdan öñki üçünii we ikinji müňýyllagyň çatrygyndaky ösen bürünç döwründe bolandygy bellenýär. Namazga we Altyn şäher-döwletleri döreyär, jemgyyet irki gul eýeçiliginde bolupdyr. Änewliler, ähtimal, drawid maşgalasyna girýän dilde düşünişen bolsalar gerek. Ol uzak aralyga – Elamdan Hindistana čenli ýaýrapdyr. Gadymy ekerançylık jemgyyetiniň ösüsü ösen bürünç döwrüniň ahyrynda – čen bilen biziň eramyzdan öñki ikinji müňýyllagyň birinji böleginde duýdansyz kesilýär. Şäher-döwletler weýran bolýarlar, şäher tipli köp ilate punktlar az ilate obanyň keşbine girýärler, senetçilik pese düşýär. Şeýle ahwalatlar arheologlar tarapyndan Ortaýer deňzinden tä Hindistan aralygyndaky giden giňişliklerde anyklandy. Diýmek, nähilidir bir ähliumymy heläkçilik bolan bolmaly. Onuň sebäpleriniň töwereginde häzire bu güne čenli ylalaşyksız jedeller gidýär. Alymlaryň agramly bölegi onuň şeýle bolmagyny ýewraziýa

sähralaryndan bolan göçüp-gonup ýören maldarlaryň köpcülikleýin süýşmeklerinden görýärler. Başga birleri şäher medeniýetiniň pese gaçmagyny içki ösüsüň haýsydyr bir krizisi bilen düşündirmek isleýärler. Güýjän we ahyrky netijede ikinji müñýyllıgyň üçünji çärýeginde ähli zadyň işini gören ýowuz gurakçylyk baradaly paleoklimatik maglumatlaram ulanylýar.

Türkmenistanyň belli arheologlarynyň biri A.A.Maruşenko daýhanlaryň siwilizasiýasyny maldarlaryň çözup girmekleriniň weýran edendigine ynanýar. Klimatyň pese düşmegi-de öz rolunu oýnapdy. Maldarlar ösüsüň has aşaky basgançagynda durýardylar, emma olar has çakgan bolup, san taýyndan artykmaçlyk edýärdiler we günortada ýa-ha görülmedik, ýa-da az tanalýan haýwany – aty saklaýardylar. Diňe iki aýrybaşa taýpanyň däl, eýsem, özara düşünişmedik, düşünişibem bilmejek iki sany biribirine bütinleý ýat bolan dünýäniň çaknyşandyklaryny aýdyň etmek gerek.

Muňa özeni tapawutly diller – drawid we hindíewropa (gadymy eýran), öz durmuş ukladlary bolan hojalygyň ekerançylyk we maldarçylyk tipleri, oturymly we göçme durmuş zeper ýetiripdi. Olaryň biriniň gurluşygy çig kerpiçden amala aşyrylan uzak möhletli obalary bolan bolsa, beýlekileri öz ömürlerini üsti ýapyk arabalarda we ýeňil gara öýlerde geçirýärdiler. Olaryň ikisini ideologik gapma-garşylyk bölüpdir. Galyberse-de, öz watanlaryndan ýagşy daşlaşan gelmişekler basybalyjy, talańçy hökmünde täze ýerleri eýelemelidiler. Şonuň üçin-de, ikisiniň özara duşmançylykly gatnaşygy gutulgysyzdy. Maldarlar taryhda gadymy ekerançylyk siwilizasiýasyny weýran eden wagşylar hökmünde öňe çykýan hem bolsalar, öñki ideologik düşünje bilen terbiýelenen köp barlagçylar henize bu güne çenli gelmişekleriň taryhy roly hakynda aýtmaga ýürek edip bilenoklar.

B.e.öñki ikinji müñýyllıgyň ikinji ýarymy giçki bürünç ekerançylyk medeniýeti – änewli daýhanlaryň ýaşamagynyň soňky stadiýasy hökmünde bellenendir. Emma alymlaryň köpüsi olary eýýäm eýrandilli hasaplamaga meýilli. Täze dil demirgazykdan we demirgazyk-günbatardan maldarlar bilen gelipdir. Öñki bilen deňesdireninde onuň pese gaçys häsiýeti göz-görtele bolsa hem,

giçki bürünç medeniýeti uzak dowam edipdir. Ol çözüp girmesi b.e.öñki XIII-XII asyrlara degişli bolan eýrandilli maldarlaryň uly tolgunmasy döwründe heläk bolupdyr. Bolup geçen wakalar barada ýangyn gatlaklary we ekerançylyk obalaryndaky maldarçylygyň tipiki keramikalarynyň tapyndylary gürrüň berýärler. Ilkinji gezek bu sähra keramikasyny amerikalylar Änewde belläpdirlər, sähralylaryň hökmürowanlyk eden wagty bolsa hatda "wagşy okkupasiýanyň döwri" diýlip atlandyrlypdy. Wagtyň geçmegi bilen sähralylar oazislerde daýhanlara öwrülýärler, olaryň ýadygärliklerdäki gatlaklart bolsa irki demir asyr döwrüniň, soňea gadymy pars Ahamenid döwletiniň gatlaklanmasyna geçýärler. Biziň ýazuw taryhy myz şondan başlanýar.

Şeýlelikde, eýrandilli taýpalaryň taryhynda bellenen atababalar bu ýere bürünç eýýamynyň iň ahyrynda düşüpdirler. Häzirki wagtda ylym olar hakynda köp zatlary bilýär. Olaryň obalarynda, düşelgelerinde, gadymy mazarçylyklarynda – ýewraziýa sähralaryndan başlap Orta Aziýanyň hem-de Demirgazyk Owganystanyň çölleridir daglary aralygynda telim gezek gazuwagtaryş işleri geçirildi. Baryp-ha 1923-nji ýylda olaryň medeniýeti aýratyn bellenipdi we "andronow" diýlip atlandyrlypdy. Ony ýöredijileriň gysgaça häsiýetnamasy, ine, şeýle: Watanda – maldarçylygyň artykmaçlyklary mesaňa-mälim bolan maldarçylyk – ekerançylyk hojalyk, gurak sähralardyr çöllere süýşmekleriniň netijesinde bolsa – göçüp-gonup ýören maldarçylyga doly öwrülmekleri. Harby kolesnisalar bilen atly arabalar ulanylýar, kolesnisa we at üsti söweşleriniň taktikalary özleşdirilýär. At, iki örküçli düye, öküz, goýun kultlary ideologiýa aralaşýar, ölenleri daşy aýmançaly depelerde jaýlayarlar.

Hindi-ýewropa maldarlary juda gymmatly bolan taryhy dokumentleri saklapdyrlar: olar Hindistanda "Weda" we Gündogar Eýranda "Awestadır". Soñkusy XVIII asyryň ylmynda meşhur bolupdyr. Ol "esaslandyrylan dana sözler" diýen manyny berip, Spitamen neslinden bolan Pouruşaspiniň oglы Zaratu.ştra tarapyndan düýbi tutulan zoroastriý dininiň kitabydyr. Ol taryhy şahsyét bolan. Taryhcylaryň çen etmeklerine görä, ol

b.e.öñki XII-X asyrlarda ýaşap geçipdir. Arheologlar şol döwri okkupasiýanyň döwri hasaplaýarlar. "Awestanyň" içgin öwrenilmegi we lingwistik derñewler netijesinde arheologik maglumatlaryň wajyp zatlar bilen üsti ýetirildi we biz indi sähraly-maldarlaryň taryhyny erbet bilemezok.

Olaryň ilki emele gelen ýeri Rus düzliginiň gündogar bölegi bolup, sähra giňişliklerini we Priçernomorýäniň tokaýlarynyň günorta böleginden başlap, Demirgazyk Uralyň belentliklerine çenli eýeläpdirlər. Hut şu sebitleriň ýerleri "Awestadaky" beýan etmelere laýyk gelýär: ariý giň meýdany, Ripeý daglary, alty sany köp suwly derýalar (Kama, Wýatka, Weýluga, Unja, Kostroma, Şeksna). Bu ýerlerde edil "Awestada" görkezilişi ýaly, Demirgazyk ýyldyzy süýr depäňde dur. Şol ýerde henize bu güne çenli awestiý kökli köpsanly atlaryň – Hara, Mandara, Ripa – saklanmagy örän geñdir.

"Awesta" zoroastrizmi kabul eden baş taýpanı atlandyryar: airýa, tuirýa, saýrima, saina, daha. Olaryň birinjisi Eýrany, ikinjisi Turan düzligini eýeläpdirlər. Saýrimler sawromatlaryň (sarmatlaryň) ata-babalarydyr. Dördünjisi belli yz goýmandyr. Dahlar Parfýan döwletini döredenler hökmünde antiki taryhda uly ähmiýete eýe bolupdyrlar.

Käbir häzirki zaman taryhcylary ariý taýpasyna gereginden artyk ähmiýet berýärler, emma beýle etmäge hakyku taryhda hiç hili esas ýokdur.

"Awesta" we "Rigweda" hindi-eýranlylaryň daş keşplerini uzyn boýly, agymtyl tenli, saryýagyz, olaryň aýallaryny gök gözü, uzyn sary saçly edip suratlandyrýarlar. Bu adamlaryň protoýewropeýsk tipi üçin umumy keşp Gündogar Ýewropanyň uly regionyna mahsusdyr. Şolar bilen birlikde, gündogar mongoloid tipiniň alamatlary-da çendanlar göze ilýär. Ol, hernäçe geñem bolsa, hatda Finlandiyanyň we Demirgazyk Germaniyanyň – ol ýerlerde bireýyäm, ähtimal, on müň ýyldanam gowrak wagt ozal aralaşypdyr – ilatynyň arasynda-da bar. Mongoloid alamatlarynyň ujypsyz galyndysy demirgazyk andronowçylarda-da anyklandy. Beýle ýagdaý biziň asyrymyzyň başyndaky masaget ilatynda hem bar.

Bellenen aýratynlyklar gündogar mongoloidleriniň özboluşly

ownuk strukturalarynyň Orta Aziýanyň eýrandilli berk massiwine syzylyp geçendiklerini aňladýarlar. Biziň asyrymyzyň birinji müňýyllagynda şeýle aralaşmanyň masştabы çalt ösyär. Bu gunnlardan başlanýar. Yöne olar Orta Aziýanyň demirgazygy bilen geçirýärler we hatda Horezme diňe gyradan galtaşýarlar, başga territoriýa täsirleri duýulmandyr. VII asyrda çözüp giren araplar Nizaktarhanyň (Tarhan Nizek – t.b.) häkimlik eden ýeri bolan Badhyzda we günorta-günbatarda, Misserianda türk(men) ilatynyň massiwi bilen çaknysýarlar. Ol ýerde türkmen serdary Sul häkimlik edipdir. (Bu boýunça goşmaça maglumat üçin Annatagan Nurgelgeldiýewiň "Dehistanly oglan" powestine seret – t.b.). Onuň uly güýji bolandoň, araplar söweşi juda kynlyk bilen alyp barypdyrlar. Taryhy maglumatlaryň kontekstinden gelip çykyşyna görä, türk(men)ler bu ýere köpçülikleýin ýagdaýza araplardan has ir, megerem, VI asyrda gelipdirler.

Taryh biziň üçin ýene bir ştrihi saklapdyr. VII asyrda ermeni taryhcisy Sebeos maskutlaryň türk taýpasyny ýatlapdyr, bu adatdan daşary gyzyklanma döredýär. Olaryň asy – massagetleriň ýoýlup atlandyrylyşy. Bu bolsa maskutlaryň garym-gatym gelip çykyşly halkdygyny aňladýar. Çeşmäniň ony türki halk hasaplaýandygy üçin, bu düýp adyň saklanyp, türki diliniň ulanylandygyny güman etdirýär.

X-XI asyrlaryň taryhcylary al-Makdisi we Mahmyt Kaşgarly oguzlara (olary-da türkmenler hasaplaýarlar) uly üns berýärler.

Aýratyn raýonlary we oblastlary eýelän türk(men)leriň häkimiýeti-de basyp almaklary bolup biljek zat. Munda ilatyň esasy bölegi entek eýrandilliligine galýarlar. Gaznawylar döwründe Owganystandyr Horasanda, garahanlylar döwründe Buharadyr Samarkantda, seljuklar döwründe Horasanda, Horezmşalar döwründe Horezmde şeýle bolupdy. Şeýle döwletlerdäki jemgyýetiň eýrandilli toparlary hökmürowanlyk edýän türk(men) ýokary gatlagy bilen deňleşmek isläpdirlər. Şeýle meýil erkin hem erkin däl ýagdaýda halkyň has köp gatlagyny öz içine alypdyr.

Garysyk tohum ýewropeid keşpli adamlarynyň öñki mongoloidligiň

gowşajyk galyndylary bilen goşulan süýri kelleli tipini kabyl edipdir. Türk(men) medeniýetiniň, ilkinji nobatda, diliň, durmuşyň (bu oblastda-da eýranlardan, araplardan we beýlekilerden alnan zatlar bolsa hem) esasy alamatlaryny weli saklapdyr.

Hemra ÝUSUBOW.

"Нейтральный Туркменистан", 1996.

Taryhy makalalar